

Αντώνης Λιάκος

Ιστορικός - Παν/μιο Αθηνών

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ό,τι σήμερα θεωρούμε ως πρόβλημα συγκρότησης εργατικής τάξης στην Ελλάδα είχε προσεγγιστεί παλαιότερα από δύο αφετηρίες: η πρώτη, που προσωποποιούσε την έννοια τάξη και της απέδιδε ιστορική αποστολή ανήκε στη φιλολογία, ιστορική ή θεωρητική, που αναπτύχθηκε στο σοσιαλιστικό κίνημα. Η δεύτερη, που ανήκε στη μεταρρυθμιστική νομική παράδοση του μεσοπολέμου, αποσκοπώντας στη μεταφύτευση από τις βιομηχανικές χώρες της προστατευτικής τους νομοθεσίας, επέβαλε μέσω της γλώσσας που χρησιμοποιούσε μια αντίστοιχη κοινωνική κατηγοριοποίηση και τόνισε τις νεωτερικές πλευρές του Φαινομένου¹. Τέλος στη σύγχρονη φάση της ιστοριογραφίας μας, η οπτική μετατοπίστηκε στην εργατική δύναμη ως παράμετρο του προβλήματος της εκβιομηχάνισης της χώρας.

Η κεντρική θέση που προέκυψε ήταν πως μια από τις αιτίες που συνέβαλαν στη φαλκίδευση και την καθυστέρηση της εκβιομηχάνισης ήταν η ανεπάρκεια του διαθέσιμου εργατικού δυναμικού και συνακόλουθα η στενότητα της αγοράς εργασίας και το υψηλό της κόστος για τη βιομηχανία. Μέσα από την οπτική αυτή η ιστορία της εργασίας και των φορέων της αντιμετωπίστηκε ως αρνητικότητα: αναφορικά δηλαδή με το κλασικό δυτικοευρωπαϊκό πρότυπο της εργατικής τάξης που ήταν βιομηχανική, ακτήμων και ανήκε σε μεγάλες επιχειρήσεις. Ανάμεσα όμως στις προβιομηχανικές μορφές της εργασίας και σ' αυτές που επέβαλε η καπιταλιστική, και ιδιαίτερα η βιομηχανική οργάνωση της παραγωγής δεν υπάρχει μια τομή αλλά συνέχεια και προπαντός συνύπαρξη. Όσο προχωρούμε από το κέντρο προς την περιφέρεια και από τον εικοστό προς το δέκατο ένατο αιώνα, η αναλογία ανάμεσα στην κανονική αφενός και στην εποχιακή ή περιστασιακή εργασία αφετέρου, ανάμεσα στο εργοστασιακό σύστημα από τη μια και στην εργασία που ασκείται στα μικρά εργαστήρια, κατά μόνας ή καθ' ομάδες, που είναι πλανόδια ή περιοδεύουσα ή ασκείται στο σπίτι από την άλλη,

1. Βιβλιογραφικές αναφορές: Α. Λιάκος, «Η ιστοριογραφία του εργατικού κινήματος». Σημειώσεις για μια επισκόπηση. «Σύγχρονα Θέματα», τχ. 35-37 (1988), σ. 161-170.

ανάμεσα σ' αυτή που παράγει προϊόντα και σε εκείνη που επιδιορθώνει, τα πουλάει, ή προσφέρει υπηρεσίες, αλλάζει προς όφελος του δεύτερου σκέλους της σύγκρισης.

Το ενδιαφέρον των ιστορικών προσανατολισμένο κυρίως στους αναπτυξιακούς μηχανισμούς και στο βιομηχανικό προλεταριάτο που θεωρήθηκε φορέας μιας νέας συνείδησης, αγνόησε τις άλλες μορφές εργασίας και τους μη βιομηχανικούς κλάδους. Θέτοντας ακόμη ως όριο για τη γένεση του προλεταριάτου το εργοστασιακό σύστημα παραμέλησε τις εμβρυακές του μορφές, οι οποίες ωστόσο είχαν τη δική τους μακρά και εν πολλοίς ανεξάρτητη ύπαρξη.

1. Οι δύο φάσεις στο σχηματισμό της εργατικής δύναμης

Στο σχηματισμό της εργατικής δύναμης στην Ελλάδα μπορούμε να διακρίνουμε μια μεταβατική περίοδο που εκκινά από μία φάση με κύριο χαρακτηριστικό την εποχική ή περιοδεύουσα εργατική δύναμη και καταλήγει στο σχηματισμό μιας μόνιμης εργατικής δύναμης στις ελληνικές πόλεις. Για μεγάλο διάστημα οι δυο μορφές συνυπήρχαν. Η παρουσία των προσφύγων μπορεί να θεωρηθεί τομή, γιατί προμηθεύοντας εργατική δύναμη χωρίς αγροτικούς δεσμούς και δυνατότητες επανάκαμψης στο χωριό, εδραιώνει τη δεύτερη φάση έστω και αν διατηρήθηκαν στοιχεία και τρόποι απασχόλησης από την προηγούμενη.

Το κύριο χαρακτηριστικό της πρώτης περιόδου ήταν μια διπλή εξάρτηση: αφενός μικρή παραγωγικότητα της υπαίθρου που εξωθούσε σε μετανάστευση, αδυναμία αφετέρου των πόλεων να εκθρέψουν το εργατικό δυναμικό που χρειάζονταν. Το φαινόμενο ήταν γενικότερο και εξαφανίστηκε βαθμιαία μέσα από την παράλληλη ανάπτυξη της γεωργικής παραγωγικότητας και των οικονομικών δυνατοτήτων της πόλης. Η αναπαραγωγή της οικογένειας που πρόσφερε εργατική δύναμη, χρειαζόταν να ακολουπά σε δύο τρόπους παραγωγής: της πόλης και της υπαίθρου, πράγμα που είχε ως συνέπεια (αλλά και ως αιτία) την περιοδικότητα ή την εποχικότητα της εργασίας. Η πρώτη αποτελούνταν από μια εναλλαγή, με ρυθμό ένα έως τρία χρόνια, των αρσενικών μελών της οικογένειας στην πόλη. Η τελευταία ανήκε σ' ένα ετήσιο κυκλικό φαινόμενο. Ήταν δηλαδή μια συναρμογή ανάμεσα στο χρόνο αποδέσμευσης των εργατικών χεριών που καθοριζόταν από το είδος των κατά τόπους καλλιεργειών, και στην εποχιακότητα της ζήτησης εργασίας στην πόλη. Αυτή με τη σειρά της καθοριζόταν από το μικρό μέγεθος των επιχειρήσεων, οι οποίες δεν άντεχαν την παρεμβολή μεγάλου χρονικού διαστήματος ανάμεσα στην παραγωγή και στην πώληση, από την ακανόνιστη ζήτηση (π.χ. ιματισμός), από την εποχιακή διάθεση των πρώτων

υλών (π.χ. βιομηχανίες τροφίμων και επεξεργασία καπνού — από τους μεγαλύτερους κλάδους) και από την επίδραση των καιρικών συνθηκών στην εργασιακή διαδικασία (π.χ. οικοδομικές κ.λπ. εργασίες, φορτοεκφορτώσεις)².

Με τη σειρά της η συναρμογή αυτή οδηγούσε στην παγίωση τοπικο-επαγγελματικών ομάδων που έδιναν στο επάγγελμα πατρογονικό χαρακτήρα³. Αυτό το μοντέλο επέτρεπε την ευελιξία της εργατικής δύναμης. Η προσφορά της αύξανε ή μειωνόταν ανάλογα με τις διακυμάνσεις της ζήτησης στην πόλη ή της παραγωγής στο χωριό⁴. Αν και φαίνεται ανακόλουθο, οδηγούσε όμως και στον κατακερματισμό και στην ακαμψία της αγοράς εργασίας. Οι τοπικοεπαγγελματικές ομάδες και η πατροπαράδοτη ειδικεύση

2. Μερικά από τα ζητήματα αυτά διαπραγματεύτηκα στο «Problems on the formation of the greek working class», *Etudes Balkaniques*, 1988, αρ. 2, σ. 43-54. Εκ των υστέρων διαπίστωσα, όχι χωρίς έκπληξη, πως το αγνοημένο φαινόμενο της εποχικής και περιοδεύουσας εργασίας στην Ελλάδα είχε παρακινήσει τη μελέτη ανάλογων φαινομένων στη Βρετανία της βιομηχανικής επανάστασης. Στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης του βιβλίου του Arthur Redford, *Labour Migration in England 1800-1850*, η οποία έγινε το 1926, ο Ν. Σβορώνος γράφει: «Το ενδιαφέρον μου για τα προβλήματα μετανάστευσης πρωτοξεκίνησε τον καιρό που υπηρετούσα τη στρατιωτική μου θητεία στη Μακεδονία κατά τον τελευταίο ευρωπαϊκό πόλεμο. Μου προκάλεσε έκπληξη η σημασία της μεταναστευτικής εργασίας στην οικονομία της βαλκανικής ζωής (...) Μια ευκαιριακή μελέτη της εργατικής σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες ήταν αρκετή για να δείξει πως μερικές από τις μετακινήσεις, που με είχαν εντυπωσιάσει στα Βαλκάνια δεν ξέφευγαν καθόλου από την κανονικότητα και ότι είχαν το αντίστοιχό τους αλλού. «Στη συνέχεια αναφέρεται στους επάλληλους κύκλους εποχιακών, ετήσιων και πολύχρονων μετακινήσεων (δ.π., σ. xiii). Εκτός όμως από την εποχιακότητα της προσφοράς εργασίας υπάρχει και η εποχιακότητα της παραγωγής που καθορίζεται από τους ετήσιους κύκλους της κατανάλωσης. Μια παραδειγματική ανάλυση για την τελευταία και τη δομή της περιστασιακής αγοράς εργασίας: Gareth Stedman Jones, *Outcast London*. Penguin books, 1984, σ. 52-126.

3. Μια λεπτομερής περιγραφή του φαινομένου στην Κωνσταντινούπολη βλ. Αλέξανδρος Πασπάτης, Υπόμνημα περί του Γραικικού Νοσοκομείου των Επτά Πύργων, Αθήνα 1862. Ο Ν. Σβορώνος ερεύνησε τον τόπο καταγωγής, τις συνθήκες εργασίας και διαβίωσης 36.646 μελών των τοπικών συντεχνιών από το 1933 ως το 1939. Η αναφορά σε συντεχνίες δε μειώνει την αξία των συμπερασμάτων γιατί αυτές βρίσκονταν σε μια περίοδο αποσύνθεσης και μεταβολής. Έτσι κάτω από τον όρο αυτό περιλαμβάνονταν διάφορες μορφές εργασιακών σχέσεων, κοινές, όπως επεσήμανε ο Ν. Σβορώνος, σε περισσότερες μεγάλες πόλεις της τότε καθ' ημάς Ανατολής.

4. Είναι χαρακτηριστικό το εξής επεισόδιο που αναφέρει ο Καλιτσουνάκης: Στα 1882 στην Αθήνα, Πειραιά, και Λαύριο «είχεν ενσκήψει επιδημία απεργιών από τους μεταλλωρύχους του Λαυρίου μέχρι των υποδηματεργατών του Πειραιώς. Αι πλείσται των απεργιών τούτων απέτυχαν διότι συνεσωρεύθησαν εις τα υπό της απεργίας προσβληθέντα μέρη εργάται εξ όλων των μερών της Ελλάδος, Κωνσταντινουπόλεως, Σμύρνης, ώστε τα ημερομίσθια κατήλθον 35-40%. Καλιτσουνάκης-Herkner, Το εργατικόν ζήτημα. Αθήνα 1919, σ. 351. Η γλωσσική μεταφορά δεν είναι ήσσονος σημασίας.

δημιούργησαν νοοτροπίες που αντιμάχονταν την έννοια της αγοράς — της αγοράς εργασίας — και ώθησαν σε συσπειρώσεις και αποκλεισμούς που με τη σειρά τους έδωσαν μια ιδιαίτερη δομή στην εργατική δύναμη η οποία επέζησε και στις συνθήκες καπιταλιστικής αγοράς, δίπλα σε μορφές μισθωτικής εργασίας. Επρόκειτο για τις εργολαβικές ομάδες με εσωτερική συνοχή συγγενική ή τοπικιστική και οι οποίες απασχολούνταν με συμβάσεις έργου και όχι εργασίας.

Σταδιακά και καθώς οι πόλεις είχαν διαρκέστερες ανάγκες οι εποχιακοί εργάτες και τα περιοδεύοντα μπουλούκια άρχισαν να εγκαθίστανται μονιμότερα στις πόλεις. Και σ' αυτή τη νέα φάση όμως ενσωματώθηκαν και διατηρήθηκαν πολλά χαρακτηριστικά από την προηγούμενη. Επρόκειτο ακόμη για εγκαταστάσεις ανδρών των οποίων οι οικογένειες έμεναν στο χωριό (το φαινόμενο του αγρότη-εργάτη στην πόλη που επέτεινε τη διπλή εξάρτηση της εργατικής δύναμης από την πόλη και την ύπαιθρο), για διατήρηση σε μεγάλη έκταση των υπεργολαβικών ομάδων και για συνέχιση της εποχικότητας της εργασίας⁵.

Η μετατροπή της μεταναστευτικής και εποχιακής εργατικής δύναμης σε εργατική τάξη δεν ήταν κάτι που έγινε στιγμιαία, ούτε εξαρτήθηκε αποκλειστικά από τις διαρθρωτικές μεταβολές στην οικονομία. Η πολιτική δημιουργίας του εθνικού κράτους και οι συνακόλουθες πληθυσμιακές προσαρμογές έπαιξαν το ρόλο τους. Ούτε προσδιορίστηκε αποκλειστικά από την ατομική μετανάστευση. Η αποφασιστική στιγμή ήταν η μεταφορά του κέντρου βάρους της οικογένειας από την ύπαιθρο στην πόλη. Η μεταφορά όμως αυτή, (και η προσφυγιά ήταν μια παρόμοια μεταφορά) σήμαινε πως οι πολλαπλές δραστηριότητες της οικογένειας μεταφέρονταν στην πόλη. Αυτός είναι ένας από τους λόγους που τα μικροεπαγγέλματα, οι αυτοαπασχολούμενοι και οι μικρέμποροι εμφανίζονται στις στατιστικές να ακολουθούν την αύξηση της μισθωτής εργασίας και ακόμη να αυξάνουν συγκριτικά με αυτήν.

5. Για το πρόβλημα αυτό βλ. Franklin Mendels, «Proto-industrialisation: The First Phase of the Industrialisation Process», *Journal of Economic History*, τ. 32 (1972) σ. 242-261. Το φαινόμενο «peasant-in-the-village-living-in-town» περιγράφηκε λεπτομερώς από τον Th. von Lane «Russian Peasants in the Factory, 1892-1904» στο ίδιο περιοδικό τ. 21 (1961), σ. 61-80. Τέλος ο Gaston Rimlinger, «The expansion of the Labor Market in Capitalist Russia, 1861-1917, στο ίδιο τεύχος σ. 208-215, υποστήριξε πως η διακύμανση της προσφοράς της ανδρικής εργατικής δύναμης εξαρτήθηκε από τις εποχιακές διακυμάνσεις της βιομηχανικής απασχόλησης.

2. Εκπατρισμοί και δημιουργία εργατικής δύναμης

Αν ωστόσο το προσφυγικό πρόβλημα αντιμετωπισθεί σε ιστορική προοπτική από την πλευρά της απασχόλησης, η κύρια συμβολή του αφορά την επιδότηση της ελληνικής οικονομίας με παραγωγικό δυναμικό αποκομμένο από τις ρίζες που είχαν στην ύπαιθρο οι εσωτερικοί μετανάστες, με την εμπειρία της πόλης, με την κουλτούρα των ελληνικών κοινοτήτων της Ανατολής. Πρόκειται για μια λειτουργία που επιτέλεσε το μεταναστευτικό φαινόμενο διεθνώς: η ύπαιθρος επιδότησε την πόλη και η περιφέρεια το κέντρο με αυτού του είδους την έτοιμη εργατική δύναμη⁶. Ωστόσο στο ζήτημα αυτό δεν υπάρχει γενική συμφωνία.

Α. Παλαιότερα υποστηριζόταν ο καταλυτικός χαρακτήρας της παρουσίας των προσφύγων στην ελληνική οικονομία τόσο από την άποψη της επιχειρηματικότητας όσο και της εργατικής δύναμης που της προσφέρθηκε⁷. Ανάλογες διαπιστώσεις συνοδεύονταν και από την εκτίμηση ότι η εργατική δύναμη, ιδιαίτερα η ανειδίκευτη, ήταν φτηνή⁸.

Σύμφωνα με βρετανικές πηγές στην Ελλάδα, «Το γενικό επίπεδο των εισοδημάτων υπήρξε πολύ χαμηλό για μια σειρά χρόνων και οι μισθοί των νεαρών υπαλλήλων και εργατών, ιδιαίτερα από την άφιξη των προσφύγων το 1922 και 1923 οπότε η προσφορά εργασίας υπερέβη κατά πολύ τη ζήτηση, δύσκολα επαρκούσαν για να τους διατηρήσουν εν ζωή»⁹. «Η πλειοψηφία των Ελλήνων εργατών ζει στα όρια της λιμοκτονίας και λαμβάνει λιγοστή ή καθόλου βοήθεια από το κράτος»¹⁰.

Το 1931, ο Ολλανδός συνδικαλιστής Walter Schevenels, απευθυνόμενος προς τους έλληνες συναδέλφους του έγραφε πως «Τα ημερομίσθιά σας είναι χαμηλότερα από όλην την Ευρώπην και οι όροι της εργασίας δεν μπορούν

6. Βλ. Michael Hechter, «The Position of Eastern European Immigrants to the United States in the Cultural Division of Labor» στο W. Coldfrank (εκδ.) *The World System of Capitalism, Past and Present*, Beverly Hills 1979 και Maxine S. Seller, «New Directions in Immigration History», *The Social Studies*, Σεπτέμβριος/Οκτώβριος 1987, σ. 195-201.

7. Γ. Χαριτάκης, *Η ελληνική βιομηχανία*, Αθήνα 1927, σ. 88-90.

8. Σπύρου Κορώνη, *Εισαγωγή στο έργο των Μιχαήλ Κρητικού και Ιωάννη Ζάρρα*, *Εργατική και Κοινωνική Νομοθεσία*, Αθήνα 1929, σ. στ'. Emmanuel Tsouderos, *Le releve-ment economique de la Grece*, Παρίσι 1919, σ. 186, *Ξενοφώντος Ζολώτα*, *Η Ελλάδα εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, Αθήνα 1926, σ. 63-64,

9. PRO FO 371/20389, E. Lomas, Πρόξενος στη Θεσσαλονίκη, προς τον Waterlaw, Πρεσβευτή στην Αθήνα, 27 Μαΐου 1936.

10. PRO, FO, 371/21143, Annual Report, Economic (A), 1936, σ. 19.

να παραβληθούν με τας άλλας πολιτισμένες χώρας»¹¹. Στην διαπίστωση, ότι στην περίοδο του μεσοπολέμου το επίπεδο των μισθών στην Ελλάδα ήταν χαμηλότερο από αυτό των άλλων ευρωπαϊκών χωρών, κατέληγε το ΔΓΕ στη μελέτη του για τις συνθήκες εργασίας στην Ελλάδα¹².

Φυσικά οι συγκρίσεις έχουν πάντοτε κάποιο βαθμό αυθαιρεσίας. Εξάλλου, όπως παρατηρούσε ο Χαριτάκης, τα ελληνικά ημερομίσθια ήταν κατώτερα από αυτά των βιομηχανικών χωρών εξαιτίας και της χαμηλής απόδοσης των ελλήνων εργατών¹³. Εδώ θα πρέπει να γίνει η διευκρίνηση ότι χαμηλοί μισθοί δεν σήμαιναν και χαμηλό κόστος για τη βιομηχανία. Το κόστος της εργατικής δύναμης και τα επίπεδα στα οποία διαμορφώνεται η τιμή της δε συμπίπτουν πάντα. Το κόστος της εργασίας μπορεί να είναι υψηλό, εξαιτίας της χαμηλής και πρωτόγονης τεχνολογίας, επειδή υπάρχει έλλειψη εργατικής πειθαρχίας, συχνές απουσίες από τη δουλειά και έλλειπής κατάρτιση, επομένως μικρή αποδοτικότητα. Στο μεσοπόλεμο το ελληνικό εργατικό δυναμικό υστερούσε ποιοτικά όχι μόνο εξαιτίας της απουσίας κατάρτισης και του υψηλού αναλφαριθμητισμού (στα κλωστήρια 50% ήταν αγράμματοι, στα ξυλουργεία 25%, στους μαθητευομένους των εργοστασίων της Αθήνας 13% και του Πειραιά 19%, ενώ στα μηχανουργεία 4%) αλλά και εξαιτίας της φυσικής του κατάστασης που οφειλόταν στην κακή διατροφή και στη διάδοση των ενδημικών ασθενειών, ιδιαίτερα της ελονοσίας¹⁴.

Ένας πρόσθετος παράγοντας που διαμόρφωνε το κόστος της εργασίας σε υψηλά επίπεδα ήταν η χρησιμοποίηση ξένων ειδικευμένων εργατών που διαπραγματεύονται με βάση τιμές συνήθως ανώτερες από την πατρίδα τους. Πάντως το κόστος της εργασίας υπολογιζόταν στο 25% του συνολικού κόστους της παραγωγής¹⁵. Το υψηλό κόστος της εργασίας εύκολα οδηγεί στα παράπονα που συναντούμε σε μαρτυρίες ότι η αμοιβή της εργασίας είναι υψηλή. Απηχούν μια αντίληψη με διαχρονική εμβέλεια ότι οι χαμηλοί μισθοί αποτελούν για τους φτωχούς κίνητρο για εργασία¹⁶.

11. Η Διεθνής Συνδικαλιστική Ομοσπονδία προς την εργατική τάξη της Ελλάδος, έκτακτος έκδοσις της Λαϊκής Φωνής, (περιοδική έκδοση της ΓΣΕΕ), χ.η. [1931], ΕΚΧ, αρ. 54.

12. BIT, *Les Problemes du Travail en Grece*, Γενεύη 1949, σ. 28-29.

13. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 104.

14. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 95-105.

15. Emil Schoenbaum, *Έκθεσις οικονομική και μαθηματική επί του σχεδίου νόμου των κοινωνικών ασφαλίσεων*, Αθήνα 1931, σ. 22.

16. Παρόμοιες απόψεις έχουν διαχρονική ισχύ. Διατυπώνονταν και στην Αγγλία της βιομηχανικής επανάστασης, J. L. Hammond Barbara Hammond, *The Town Labourer 1760-1832*, Λονδίνο 1920, σ. 212-214.

Αντίληψη που με τη σειρά της αντιστοιχούσε στην πρακτική των φτωχών, οι οποίοι επιδιώκοντας την ισορροπία εργασίας-κατανάλωσης και όχι τη μεγιστοποίηση των απολαβών τους σύμφωνα με τη λογική της αγοράς, περιόριζαν την εργασία τους μόλις ικανοποιούσαν τις βασικές τους ανάγκες. Πρόκειται για ένα τυπικό παράδειγμα επανεπεξεργασίας της εμπειρίας και αντιστροφών που δημιουργούν ιδεολογήματα. Οι πηγές μας δεν είναι απαλλαγμένες από αυτά.

Από την άλλη ο μισθός σε παλαιότερες εποχές ήταν μια έννοια ασαφής. Υπήρχαν διάφορες μορφές αμοιβής ανάλογα με τη δομή των εργασιακών σχέσεων¹⁷. Επίσης το ύψος του μισθού εξαρτάται από το ακανόνιστο ή την κανονικότητα της εργασίας — η τελευταία ήταν εξαίρεση μάλλον και το προνόμιο μιας μειοψηφίας των εργατών¹⁸ — το ωράριο και τις συνθήκες εργασίας, τη συχνότητα ατυχημάτων, την ύπαρξη ή όχι ασφάλισης μετά την απόσυρση από τη δουλειά. Με όλο το πλέγμα της κοινωνικής πολιτικής που αφορά την οικογένεια, με τη σύνθεση και τα εναλλασσόμενα πρότυπα της κατανάλωσης, τις διατροφικές συνήθειες και το στυλ ζωής που επιβάλλει μια κοινωνία στα μέλη της. Ο μισθός και το επίπεδο αμοιβής των εργατών δεν αποτελούν προϊόν μόνο του συσχετισμού προσφοράς και ζήτησης εργασίας και σημείο της ισορροπίας των σχέσεων ανάμεσα στις δύο τάξεις. Εμπεριέχουν το συνολικό επίπεδο εξέλιξης της χώρας¹⁹. Δυσχερής είναι ακόμη και ο υπολογισμός του μισθού με βάση επίσημες καταγραφές όπως είναι οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας. Για παράδειγμα, σύμφωνα με μια βρετανική πηγή, «Το σημαντικότερο υφαντουργικό εργοστάσιο στην Πάτρα, αντίθετα με τον πρόσφατο νόμο για τον *minimum* μισθό, συνέχισε να πληρώνει 37 δρχ. την ημέρα σε μερικούς από τους εργάτες του αντί του καθορισμένου των 50 δρχ., και όταν επενέβαιναν οι αρχές προτίμησε να απολύσει μερικούς εργάτες χωρίς αποζημίωση παρά να πληρώσει τους νόμιμους μισθούς»²⁰.

Β. Σε νεότερες έρευνες υποστηρίχθηκαν δύο θέσεις. Σύμφωνα με την πρώτη, η οποία συνεχίζει παλαιότερες παρατηρήσεις, τα χαμηλά ημερομίσθια αποτέλεσαν ένα πλεονέκτημα για τους Έλληνες βιομηχάνους. Υποστηρίζεται πως υπήρξε υπερπροσφορά εργασίας μετά το 1922 και ανεργία όχι

17. Κλάδοι ολόκληροι, όπως η ταπητουργία, αμείβονταν κατ' αποκοπήν. Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 135.

18. Stuart Woolf, *The Poor in Western Europe*, Λονδίνο, Methuen, 1986, σ. 2.

19.

20. Από έκθεση του βρετανού προξένου στην Πάτρα Cook προς τον πρεσβευτή της χώρας του στην Αθήνα Waterlow, 18 Δεκεμβρίου 1936 (PRO, FO, 286/1138/165, *Communism in Greece* 1936).

μόνο κατά τη διάρκεια της κρίσης αλλά και μετέπειτα, μεγαλύτερη από όσο αφήνουν να διαφανεί τα επίσημα στοιχεία²¹. Η δεύτερη θέση, η οποία βρήκε μεγαλύτερη ανταπόκριση μεταξύ των Ελλήνων ερευνητών, αποσυνδέει το προσφυγικό ζήτημα από την εκβιομηχάνιση και, ακόμη, το αναδεικνύει ως παράγοντα καθυστέρησης. Η θέση μπορεί να συνοψισθεί ως εξής: Μετά την έλευση των προσφύγων δεν υπήρξε συγκεντροποίηση της παραγωγής, αλλά αντίθετα πολλαπλασιασμός των μικροεπιχειρήσεων, εξαιτίας της μείωσης του μέσου αριθμού απασχολούμενων ανά επιχείρηση. Έτσι η βιοτεχνία απορρόφησε ανδρική εργατική εργασία στερώντας τη βιομηχανία από εξειδικευμένο προσωπικό και ωθώντας τα ημερομίσθια προς τα πάνω. Αποτέλεσμα του καταμερισμού αυτού ήταν ότι οι πρόσφυγες, δεν αποτέλεσαν φθηνή εργατική δύναμη που θα προκαλούσε μαζί με άλλους παράγοντες την ποιοτική αναβάθμιση της ελληνικής οικονομίας²².

Έτσι, στα πλαίσια μιας σύγκρισης με ένα ιδεατό μοντέλο εκβιομηχάνισης υποστηρίχθηκε πως η εισροή των προσφύγων «δεν έμοιαζε καθόλου με τις πληθυσμιακές μετακινήσεις και διευρύνσεις — λ.χ. αγροτική έξοδο — που συνέβησαν στη δυτική Ευρώπη νωρίτερα και που βάδισαν παράλληλα με τη βιομηχανική επανάσταση»²³. Αν παρατηρήσουμε όμως το δυτικο-ευρωπαϊκό παράδειγμα προσεκτικότερα θα διαπιστώσουμε πως διαφοροποιείται αισθητά από χώρα σε χώρα περιλαμβάνοντας φαινόμενα όπως η μετανάστευση των Ιρλανδών στη Βρετανία, των Πολωνών, Ιταλών και Βορειοαφρικανών στη Γαλλία, ή πληθυσμιακές μετακινήσεις από την Ανατολή στη Δύση στη Γερμανία και από το Νότο στο Βορρά στην Ιταλία — συνέπειες όχι μόνο οικονομικών αλλά και πολιτικών μεταβολών²⁴.

Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την εξάρθρωση πολυεθνικών αυτο-

21. Mark Mazower, «L'economia greca durante la «grande depressione» dei primi anni '30» *Rivista di storia economica*, v.σ. 2 (1985), σ. 371-392. Βλ. επίσης και την αγγλική έκδοση το 1985 του αφιερωματικού στην οικονομική κρίση του μεσοπολέμου τόμου, *The Greek Economy and the Interwar Depression*, σ. 181.

22. Μαργαρίτα Δρίτσα, *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα 1990, σ. 62-63, Μιχάλης Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936*, Αθήνα 1987, σ. 144.

23. Δρίτσα, *ό.π.*, σ. 288.

24. Βρετανία: Arthur Redford, *Labour Migration in England 1800-1850*, (β' έκδοση συμπληρωμένη και αναθεωρημένη από τον W. H. Chaloner) Manchester University Press 1964. Γαλλία: Gary Cross, *Immigrant Workers in Industrial France. The Making of a New Laboring Class*, Philadelphia, Temple University Press, 1983. Γερμανία-Κάτω χώρες: Jan Lucassen, *Migrant Labour in Europe 1600-1900. The Drift to the North Sea*, Λονδίνο 1987, Klaus Bade (εκδ.), *Population, Labour and Migration in 19th and 20th c. Germany*, Lemington Spa, St. Martin Press. Ιταλία: Ugo Ascoli, *Movimenti migratori in Italia*, Bologna il Mulino, 1979.

κρατοριών όπως η Αψβουργική και η Οθωμανική, τα προσφυγικά κύματα εξαιτίας των εθνικών ανακατατάξεων ήρθαν να προστεθούν και να δημιουργήσουν ανάλογες διευρύνσεις της αγοράς και του εργατικού δυναμικού στις παρόχθιες του Δούναβη χώρες και στις βαλκανικές²⁵. Το φαινόμενο της μετανάστευσης πήρε γιγαντιαίες διαστάσεις μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, τη διαίρεση της Γερμανίας και της Ευρώπης, καθώς και το σχηματισμό νέων κρατών στην Ασία και την Αφρική προμηθεύοντας εργατικό δυναμικό όχι μόνο στις κλασικές βιομηχανικές περιοχές της δυτικής Ευρώπης αλλά και σε πολλές ημιβιομηχανικές ζώνες εκτός Ευρώπης, όπως στη Γκάνα και τη Νιγηρία, στον Περσικό Κόλπο και στη Νότιο Ανατολική Ασία²⁶.

25. Βλ. Sir John Hope Simpson, *The Refugee Problem, Report of a Survey*, Λονδίνο, Oxford University Press, 1939. Πρόκειται για μια γεωγραφία των προσφυγικών προβλημάτων σ' ολόκληρη την Ευρώπη, την πρόσω και την άπω Ασία, τις ΗΠΑ και τις βρετανικές κτήσεις. (Για τους Έλληνες, Τούρκους, Αρμένιδες και Βούλγαρους πρόσφυγες σ. 11-46 και 551-554). Sine qua non για την ενασχόληση με το προσφυγικό ζήτημα. Βλ. επίσης την έκδοση της Διεθνούς Συνδικαλιστικής Ομοσπονδίας: W. Brown, *World Migration and Labor*, Άμστερνταμ 1926, και του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας: H. Boker και F. W. von Bulow. *L'exode rural en Tchécoslovaquie*, Γενεύη 1935, και A. Tixier, *Les Refugies et les Conditions du Travail en Bulgarie*, Γενεύη 1926, Τον Tixier θα τον συναντήσουμε, παρακάτω, και στην Ελλάδα το 1929-1930. Η περίπτωση της Βουλγαρίας παρουσιάζεται συμμετρική με την ελληνική. Οι 610.000 πρόσφυγες που δέχτηκε στο διάστημα από το 1878 ως το 1925 (550.000 Βούλγαροι, 40.000 Ρώσοι και 20.000 Αρμένιδες) συνιστούσαν το 14 % του πληθυσμού της. Από αυτούς το ένα τρίτο απορροφήθηκε στην αγορά εργασίας διευρύνοντάς την, σε μια δεκαετία, κατά 40%¹ (Οι πρόσφυγες έγιναν κυρίως καπεργάτες, οικοδόμοι, εργάτες και υπάλληλοι εμπορίου). Το 1925 η βουλγαρική εργατική τάξη αποτελούνταν κατά 71 % από γηγενείς και κατά 29% από πρόσφυγες. Παρά τη διευρύνση της απασχόλησης όμως η υπερπροσφορά προσφυγικής εργασίας επιδείνωσε τους όρους εργασίας. Το 1925 η ανεργία έφτασε το 33% των μισθωτών από τους οποίους το 48% ήταν γηγενείς και το 52% πρόσφυγες. Η κοινωνική νομοθεσία, πληρέστερη από την ελληνική, ανατράπηκε κατά μεγάλο μέρος και οι κοινωνικές ασφαλίσσεις αντιμετώπισαν ελλείμματα που επιδείνωσαν τους όρους λειτουργίας τους. Για να συμπληρωθούν οι αναλογίες θα πρέπει να αναφερθούν η αγροτική μεταρρύθμιση το 1920-1924 καθώς και η ίδρυση μιας αντίστοιχης και στο πρότυπο της ελληνικής, Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων που διαχειρίστηκε τα δάνεια της Κοινωνίας των Εθνών για την προσφυγική εγκατάσταση. Για τη δανειοδότηση της Βουλγαρίας και άλλων χωρών που αντιμετώπιζαν προβλήματα πληθυσμιακών διευθετήσεων και οικονομικής επαναρύθμισης μετά τον πόλεμο βλ. επίσης Dertilis, *ό.π.*, σ. 151-162.

26. Για την περίοδο του πολέμου και την άμεση μεταπολεμική βλ. Malcolm Proudfoot, *European Refugees: 1932-52*, Λονδίνο Faber Ltd, 1957 και Jacques Vernant, *The Refugee in the Post-War World*, Λονδίνο, G. Allen & Unwin, 1953, (Ελλάδα: σ. 205-215) Για τις τελευταίες δεκαετίες: W. R. Bohning, *Studies in International Labour Migration*, Λονδίνο, Macmillan, 1984 όπου και πλούσια βιβλιογραφία. Η *International Labour Review* και οι ειδικές εκδόσεις του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας για τα διεθνή προσφυγικά ρεύ-

Δεν υπάρχει επομένως κανόνας ώστε να ορίσουμε την εξαίρεσή του, Δεν πρέπει όμως να παραιτηθούμε από την αναζήτηση κοινών χαρακτηριστικών και εσωτερικών συσχετισμών. Όλες αυτές οι περιπτώσεις αποτελούν τρόπους εκδήλωσης της διαδικασίας εξαγωγής, από τους πόρους της κοινωνίας, και δημιουργίας εργατικής δύναμης. Μιας διαδικασίας η οποία κινείται ανάμεσα σε δύο αρχές, τα οικονομικά κίνητρα και τους εξωοικονομικούς καταναγκασμούς. Σε κάθε περίπτωση υπάρχει μια αναλογία, ή διαδοχή των δύο αυτών τρόπων. Ακόμη και στην πρώιμη φάση της βιομηχανικής επανάστασης στην Αγγλία, η δημιουργία του εργατικού δυναμικού οφείλεται στη σύζευξη οικονομικών κινήτρων και εξωοικονομικών καταναγκασμών. Το κράτος ήταν απαραίτητο για να δημιουργήσει τις συνθήκες λειτουργίας της αγοράς²⁷.

Από την άλλη μεριά και στα προσφυγικά ρεύματα τα οικονομικά κίνητρα έπαιξαν ρόλο. Επέδρασαν σε κάποιο βαθμό στις επιλογές των τόπων εγκατάστασης και στις ασχολίες των προσφύγων στον τόπο της εγκατάστασής τους. Τον εσωτερικό συσχετισμό των αναγκαστικών μετοικεσιών και της δημιουργίας εργατικής δύναμης, θα πρέπει επίσης να τον αντιμετωπίσουμε από την οπτική του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος. Η δημιουργία εθνικών κρατών συνδέεται με τον οικονομικό εκσυγχρονισμό, την εκβιομηχάνιση και τη δημιουργία προλεταριάτου όχι μόνο μέσω της ενοποίησης της αγοράς αλλά και συμπληρωματικά, είτε με τον εγκλεισμό σε δυσμενείς θύλακες (ghetto) των αλλοεθνών είτε με τον αναγκαστικό επαναπατρισμό των ομοεθνών²⁸. Βεβαίως η μικρασιατική καταστροφή δεν έγινε για να αποκτήσει η Ελλάδα εργατικό δυναμικό. Και το ένα και το άλλο όμως αποτελούσαν εκδηλώσεις των βαθύτερων μετασχηματιστικών τάσεων που εκδηλώθηκαν τότε και εκ των υστέρων σε διεθνή κλίμακα. Συγκριτικά ιδωμένο

ματα και την απασχόληση παρέχουν συνεχή πληροφόρηση και αναλύσεις για το πρόβλημα αυτό που χαρακτηρίζεται αυξανόμενης σημασίας.

27. Όπως οι μεταρρυθμίσεις των Poor Laws, ο Master and Servant Law, τα μακρά και υποχρεωτικά συμβόλαια εργασίας, οι περιφράξεις κλπ. Βλ. N. L. Tranter, «The Labour Supply 1780-1860», στο Roderick Floud και Donald McCloskey, (εκδ.) *The Economic History of Britain since 1700*, τ. 1: 1700-1860, Cambridge, Cambridge University Press, 1981, 204-226. E. J. Hobsbawm, «Custom, Wages and Work-load in Nineteenth-century Industry», *Labouring Men*, Λονδίνο 1986, σ. 344-370, ιδιαίτερα 351-352.

28. Η άποψη αναφέρεται στις αναλύσεις του Immanuel Wallerstein, και της σχολής του. Μια συνοπτική διατύπωση: «Capitalism and the World Working Class, some premises and Some research and Analysis», στο Im. Wallerstein (εκδ.) *Labor in the World Social Structure*, Beverly Hills, SAGE, 1983, σ. 17-21. Μια συστηματική παρουσίαση της οπτικής της σχολής αυτής: T. Hopkins, Im. Wallerstein, *World-Systems Analysis, Theory and Methodology*, Beverly Hills, SAGE, 1982.

λοιπόν το ελληνικό προσφυγικό πρόβλημα και η διευθέτησή του αποκτά πρόδρομη και παραδειγματική αξία»²⁹

Η αξιοποίηση βέβαια των προσφύγων κάθε φορά εξαρτώνταν από τις υποδοχές της οικονομίας του χώρου εγκατάστασης και από την αντίστοιχη κρατική πολιτική. Από μια άποψη η Ελλάδα, στη δεκαετία του 1920 συμψήφισε με το μισό εκατομμύριο προσφύγων που δέχτηκε στις πόλεις, το ισάριθμο παραγωγικό δυναμικό (και όχι κατ' ανάγκη την εργατική δύναμη) που είχε χάσει στην υπερπόντια μετανάστευση την προηγούμενη εικοσαετία. Η σύνθεση βέβαια διέφερε, καθώς και η ώρα της ένταξής του στην οικονομία.

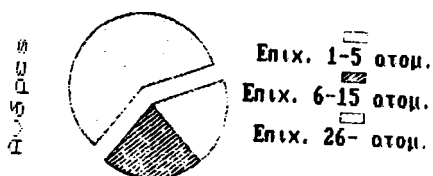
3. Οι γενικότερες τάσεις στη δομή της απασχόλησης μετά την εγκατάσταση των προσφύγων.

Οι γενικές τάσεις που προέκυψαν στη δεκαετία 1920-1930, όπως προκύπτει από τις στατιστικές των ετών 1920 και 1928/1930 είναι οι εξής:

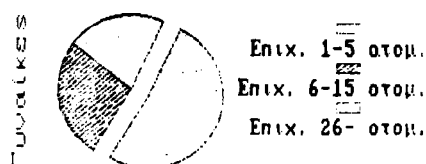
1. Κατά τη δεκαετία αυτή, η εισροή των προσφύγων και των εσωτερικών μεταναστών προς τις πόλεις δεν οδήγησε σε μια ισόποση αύξηση της βιομηχανικής απασχόλησης³⁰. Όσοι το 1907 ασχολούνταν με τη βιομηχανία, την εξόρυξη, τις μεταφορές και τις συγκοινωνίες, αποτελούσαν το 29,65% του συνόλου όσων δήλωσαν επάγγελμα. Το 1920 το 23,59% και το 1928 το 22,28%. Αυτή η σταδιακή μείωση των ποσοστών δεν σημαίνει βέβαια αριθμητική συρρίκνωση γιατί δεν πρέπει να μας διαφεύγει πως ανάμεσα στο 1907 και το 1920 η Ελλάδα διπλασιάζεται, με περιοχές και πληθυσμούς κυρίως αγροτικούς, και πως ανάμεσα στο 1920 και το 1928 συμβαίνει η αγροτική εγκατάσταση περισσότερων από μισό εκατομμύριο προσφύγων. Αν παρακολουθήσουμε την αριθμητική διεύρυνση του δυναμικού που απασχολείται στους τομείς αυτούς της οικονομίας θα διαπιστώσουμε πως στα 1907-1920 αυξάνεται κατά 76% και στα 1920-1928 κατά 43%. Στην αύξηση αυτής της τελευταίας περιόδου το προσφυγικό στοιχείο συμβάλλει κατά 82/3% ενώ η εσωτερική μετανάστευση κατά 17,6%. Αυτή η πτώση της συμβολής της εσωτερικής μετανάστευσης στην αύξηση του αριθμού των απα-

29. Από το 1926 ο Ζολώτας (ό.π., σ. 67), παραλληλίζει την ελληνική προσφυγική περίπτωση και την επίδρασή της σε ορισμένους βιομηχανικούς κλάδους με παλαιότερες μεταναστεύσεις εργατικού δυναμικού στην Ευρώπη εξαιτίας όχι οικονομικών αλλά πολιτικών και θρησκευτικών αιτιών.

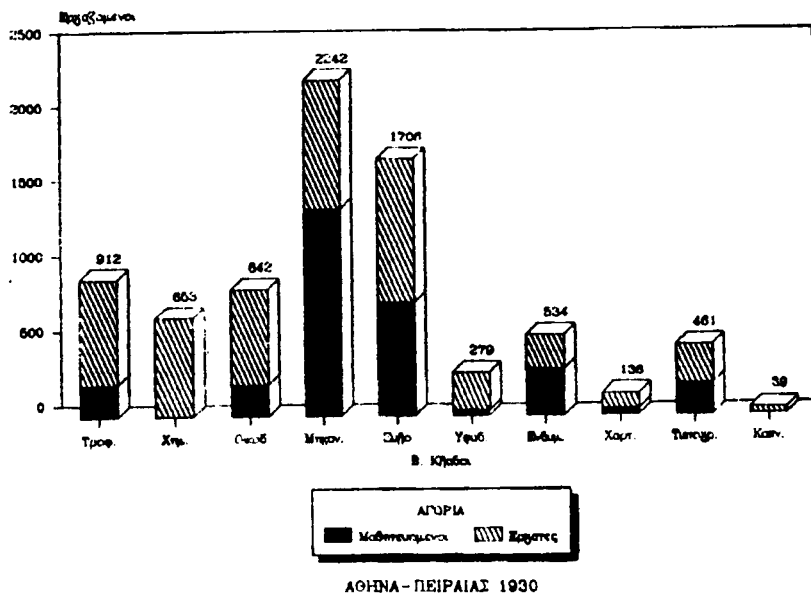
30. Σύμφωνα με το Διονύσιο Φράγκο, οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1980, σ. 60, το 1928 ο βαθμός εξαστισμού ήταν 31% ενώ της εκβιομηχάνισης 18,1%.



Σχ. 1. Κατανομή των εργαζ. — 18 ετών κατά μέγεθος επιχ.



Σχ. 2. Κατανομή των εργαζ. — 18 ετών κατά μέγεθος επιχ.



Πηγή: ΓΣΥΕ. Απογραφή των εργατών και υπαλλήλων των Βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων ενεργηθείσα τον Σεπτέμβριον του 1930, Αθήνα 1940.

σχολουμένων στη βιομηχανία, 6 φορές μικρότερη από την προηγούμενη περίοδο 1907-1920, μας επιτρέπει να υποθέσουμε πως η παρουσία των προσφύγων στις πόλεις αποθάρρυνε τη μετακίνηση των αγροτικών πληθυσμών προς τις πόλεις κατά την ίδια περίοδο. Η προσφυγική συμβολή δηλαδή λειτούργησε υποκαθιστώντας κατά μεγάλο μέρος μια πιθανή πορεία επαγγελματικής και κοινωνικής διαφοροποίησης του γηγενούς πληθυσμού και όχι επισωρευτικά σ' αυτήν³¹.

2. Ενώ λοιπόν στο συνολικό ενεργό πληθυσμό οι απασχολούμενοι στη βιομηχανία/βιοτεχνία αποτελούσαν το 18,1%, η αναλογία ήταν μεγαλύτερη στον προσφυγικό από το ντόπιο πληθυσμό: στον πρώτο ήταν 24,9%, δηλαδή ένας στους τέσσερις πρόσφυγες, ενώ στο δεύτερο 16,4%, δηλαδή ένας στους έξι. Στις υπηρεσίες η αναλογία ανάμεσα στις δύο ομάδες του πληθυσμού ήταν περίπου ίδια: ένας στους πέντε³². Έτσι 115.000 πρόσφυγες στράφηκαν στο δευτερογενή τομέα και 93.500 στις υπηρεσίες. Θα εξετάσουμε αργότερα ποια επαγγέλματα κρύβει η κατηγορία αυτή. Πάντως ανάμεσα στις δύο στατιστικές καταγραφές (1920-1928) ο απασχολούμενος στο εμπόριο πληθυσμός αυξήθηκε κατά 53,6 χιλ. και στις προσωπικές υπηρεσίες και τα ελευθέρια επαγγέλματα κατά 26,6 χιλ. Η συμμετοχή των προσφύγων στην αύξηση των απασχολούμενων με το εμπόριο ήταν 71% και στις υπηρεσίες 153%.

3. Αν και η περίοδος από το 1923 που ολοκληρώθηκε η εισροή των προσφύγων ως το 1928/1930 που έχουμε τις πρώτες στατιστικές καταγραφές είναι πολύ μικρή για να καταγραφούν τάσεις παρόμοιου εύρους και σημασίας, (αφορά δηλαδή ένα διάστημα 5 έως 7 χρόνων παρουσίας των προσφύγων στην Ελλάδα), εντούτοις προκύπτει μια αξιοσημείωτη διεύρυνση της εργατικής δύναμης: σύμφωνα με τη στατιστική του 1928 η κατηγορία των εργατών (αποκλειομένων των αγεργατών) περιελάμβανε 577.647 πρόσωπα³³. Ωστόσο η καταγραφή των βιομηχανικών καταστημάτων του 1930, περιλαμβάνει στην ίδια κατηγορία 261.750 πρόσωπα. Το μέγεθος της διαφοράς ανάμεσα στις στατιστικές αυτές δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνο από τη χρήση διαφορετικών στατιστικών προσεγγίσεων και μεθόδων³⁴. Η καταγραφή

31. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από παρατήρηση ανάλογων φαινομένων: σύμφωνα με τον Jeffrey Williamson, «The Impact of the Irish on British Labor Market During the Industrial Revolution», *The Journal of Economic History*, τ. 46, αρ. 3 (1986), σ. 639-720, η μετανάστευση των Ιρλανδών στη Βρετανία αποθάρρυνε πρόσθετη μετανάστευση των ντόπιων στα αστικά κέντρα ή τους ενθάρρυνε να μεταναστεύσουν στην Αμερική.

32. Φράγκος, ό.π., σ. 59.

33. ΓΣΥΕ, Απογραφή των καταστημάτων των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων. Σεπτέμβριος 1930, Αθήνα 1934, τ. II/2, σ. 4-5.

34. Σκοπός της απογραφής του 1930 ήταν να μετρηθεί το εργατικό προσωπικό που θα

έδειξε μια μικρότερη συγκέντρωση εργατικής δύναμης σε κλάδους που κυριαρχούνταν από μικρές βιοτεχνίες καθώς και από παραδοσιακές δομές εργατικής δύναμης και εποχιακής απασχόλησης. Τέλος παρελήφθη η κατηγορία των εργατών χωρίς ιδιαίτερη ειδίκευση (157.923) η οποία μπορούμε να υποθέσουμε πως αποτελούνταν από μεροκαματιάρηδες, εργαζόμενους στο σπίτι, γενικά περιστασιακούς εργάτες. Η διαφορά είναι ενδεικτική της δομής της εργατικής δύναμης. Μπορούμε να εντοπίσουμε έναν πυρήνα από 181.512 βιομηχανικούς εργάτες³⁵, ο οποίος περιβάλλεται από έναν κύκλο ανειδίκευτων, εποχιακών ή αυτοαπασχολούμενων εργατών και ο οποίος τον υπερβαίνει κατά 120%.

4. Με κριτήριο το μέγεθος των επιχειρήσεων το 1930 υπήρξε η ακόλουθη κατανομή:

Το 43,2%, δηλ. 70.644 εργάτες, απασχολούνταν σε μικρές επιχειρήσεις μεγέθους 1-5 εργάτες, με μέσο όρο απασχολούμενων ανά επιχείρηση 1,7 άτομα. Επρόκειτο δηλαδή για εργαστήρια με ένα-δύο βοηθούς.

Το 17,8%, δηλ. 49.665 εργάτες, απασχολούνταν σε επιχειρήσεις μεγέθους 6-25 εργατών, με μέσο όρο απασχολούμενων ανά επιχείρηση 10 άτομα, μεγέθους δηλαδή μεγάλων βιοτεχνιών και μικρών βιομηχανιών.

Τέλος το 39% απασχολούνταν σε επιχειρήσεις με 26 εργάτες και πάνω. Οι επιχειρήσεις αυτές ήταν 1047 και απασχολούσαν 109.468 εργάτες με μέσο όρο 105 εργάτες ανά επιχείρηση. Ειδικότερα στις 236 μεγαλύτερες επιχειρήσεις που απασχολούσαν πάνω από 100 άτομα, απασχολούνταν 70.477 εργάτες ήτοι το 25% της βιομηχανικής εργατικής δύναμης. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση εργατών σημειωνόταν στις επιχειρήσεις ηλεκτρισμού και αεριοφωτός (208 εργάτες ανά επιχείρηση), στις μεταφορές και τις επικοινωνίες (175) στις εξορυκτικές (127) στα οικοδομικά υλικά και τα συναφή προϊόντα (141), τέλος στην υφαντουργία (121) και στη χημική βιομηχανία (133). Μεγάλες συγκεντρώσεις εργατών σημειώνονταν και στην καπνεπεξεργασία, η οποία όμως παραλείπεται από τις εκτιμήσεις αυτές εξαιτίας της εποχιακό-

υπόκειτο στην κοινωνική ασφάλιση. Έγινε από τα επιμελητήρια τα οποία, εξαιτίας του σκοπού της, την αντιμετώπισαν με κάποια δυσπιστία, ό.π., σ. κζ'. Πάντως ο Emil Schoenbaum, Έκθεσις οικονομική και μαθηματική επι του σχεδίου νόμου των κοινωνικών ασφαλίσεων, Αθήνα 1931, σ. 24 υπολογίζει τους υπόχρεους σε ασφάλιση:

Μεταλλεία: 5703

Βιομηχανία: 237.786

Μεταφορές: 50.487

Τράπεζες: 715

Εμπόριον: 30.861

Σύνολο: 322.552

35. Ό.π., σ. κζ'.

τητας του καπνεργατικού επαγγέλματος και της μεγάλης αστάθειας που αυτό παρουσίαζε³⁶. Πρόκειται επομένως για μια προλεταριοποίηση όχι βέβαια κατακλυσμιαία ούτε όμως αμελητέα³⁷.

5. Οι επιχειρήσεις που απασχολούσαν κατά μέσο όρο 1,7 εργάτη αποτελούσαν το 92,3% του συνόλου, εκείνες που απασχολούσαν 10 εργάτες αποτελούσαν το 6,4%, και εκείνες που απασχολούσαν 105 εργάτες ανά επιχείρηση αποτελούσαν μόλις το 1,3%. Είναι φανερό όμως ότι ανάμεσα στην πρώτη και στην τελευταία κατηγορία δεν έχουμε απλώς ποσοτικές διαφοροποιήσεις. Πρόκειται για δύο διαφορετικά φαινόμενα. Η συναρίθμησή τους προκειμένου να υπολογιστεί το μέσο μέγεθος των επιχειρήσεων όχι μόνο δε δικαιολογείται αλλά παραπλανεί. Εδώ μας παρουσιάζεται το κλασικό φαινόμενο δυΐσμού ανάμεσα στον τομέα των λίγων μεγάλων επιχειρήσεων και στη θάλασσα των μικρών εργαστηρίων. Η εξαρτημένη εργασία περίπου μοιράζεται ανάμεσα στις δύο αυτές κατηγορίες: 43,2% στα εργαστήρια και 39% στα εργοστάσια. Στην πρώτη περίπτωση συμφύρεται με την αυτοαπασχόληση και την οικογενειακή ενασχόληση. Στη δεύτερη έχει κλασικές καπιταλιστικές μορφές.

6. Αν συγκρίνουμε τα στοιχεία αυτά με την κατανομή των απασχολούμενων κατά μέγεθος επιχειρήσεων σύμφωνα με τη στατιστική του 1920, τότε διαπιστώνουμε πως ο συνολικός αριθμός των απασχολούμενων αυξήθηκε κατά 170%. Οι εργαζόμενοι στα εργαστήρια και στα μαγαζιά (επιχειρήσεις 1-5) αυξήθηκαν κατά 177,5% και ελαφρώς η αναλογία κατά επιχείρηση (0,3%). Οι εργαζόμενοι στις βιοτεχνίες και στα μικρά εργοστάσια (6-25) αυξήθηκαν κατά 125%, αλλά δεν αυξήθηκε το μέγεθος των επιχειρήσεων αυτών. Τέλος οι απασχολούμενοι στα μεγάλα εργοστάσια και επιχειρήσεις αυξήθηκαν κατά 188% ενώ παράλληλα αυξήθηκε και το μέγεθος των εργοστασίων αυτών από 77,9 εργάτες στους 105. Παρατηρούμε δηλαδή κατά τη δεκαετία 1920-1930 υπερδιπλασιασμό όλων των μεγεθών και παράλληλα το νέο πληθυσμό που μπαίνει στην απασχόληση να κατανέμεται σ' αυτήν σύμφωνα με την προ του 1922 δομή της. Η επίδραση των προσφύγων όμως την τροποποιεί ελαφρώς προς την κατεύθυνση της πόλωσης ανάμεσα στο μικρόκοσμο του εργαστηρίου, της αυτοαπασχόλησης και της βιοτεχνικής παραγωγής αφενός και στο εργοστασιακό σύστημα αφετέρου.

36. 'Ο.π., σ. κε'.

37. Σύμφωνα με τον D. Kirk, *Europe's Population in the Interwar Years*, Νέα Υόρκη, Gordon and Breach, 1946, σ. 203, η αναλογία των αυτοαπασχολούμενων και των ανεξάρτητων εργατών στο σύνολο της εργατικής δύναμης ήταν στις ανεπτυγμένες χώρες 19%, στις ημιανεπτυγμένες 40% και στις ελάχιστα ανεπτυγμένες πάνω από 60%.

4. Μια κοινωνική κατηγορία χωρίς όνομα

Η επέκταση του τομέα της αυτοαπασχόλησης και της μικρής εργαστηριακής ή βιοτεχνικής παραγωγής είναι ζήτημα ανοιχτό σε ερμηνείες. Αποτελεί την επιβίωση ενός προκαπιταλιστικού παρελθόντος της οικονομίας ο οποίος δεσμεύει ένα μεγάλο μέρος της εργατικής δύναμης και την αποκλείει από την αγορά εργασίας³⁸; Αποτελεί τον άτυπο τομέα της οικονομίας ο οποίος συγκεντρώνει το «περιστασιακό προλεταριάτο», τους πλανόδιους εμπόρους και τους βιοτέχνες με τις εργαζόμενες οικογένειες τους³⁹; Μήπως μπορεί να ερμηνευτεί με πολιτισμικούς όρους ως εμμονή στην ατομική ανεξαρτησία⁴⁰;

Από την άποψη της κλασικής οικονομικής σχολής η επέκταση του τομέα αυτού δείχνει τη δυνατότητα που υπάρχει σε μια οικονομία να επεκταθεί η παραγωγή με μικρές μονάδες, που χρησιμοποιούν χειρωνακτική εργασία και ανθρώπινη δύναμη, αντί σε μεγάλες που εξοικονομούσαν μέσω της εκμηχάνισης εργασία. Δυνατότητα που θεωρητικά στηρίζεται στην απεριόριστη προσφορά εργατικής δύναμης. Αντίθετα υπό συνθήκες αυξανόμενης ζήτησης στην εκμηχάνιση οδηγεί ταχύτερα η έλλειψη εργατικής δύναμης παρά η απεριόριστη προσφορά της. Η τελευταία λειτουργεί ως αντικίνητρο στην εκμηχάνιση γιατί το οριακό κόστος της εργασίας τείνει προς το μηδέν σε σχέση με το κόστος από την εισαγωγή των μηχανών⁴¹.

38. Ρηγίνος, ό.π., σ. 136: Η βιοτεχνία απορροφά ανδρική εργατική εργασία στερώντας τη βιομηχανία από εξειδικευμένο προσωπικό και ωθώντας τα ημερομίσθια προς τα πάνω. Αποτέλεσμα του καταμερισμού αυτού ήταν ότι «οι πρόσφυγες δεν αποτέλεσαν φθηνή εργατική δύναμη που θα προκαλούσε μαζί με άλλους παράγοντες την ποιοτική αναβάθμιση της ελληνικής οικονομίας» (σ. 114). Παράλληλη η άποψη και της Δρίτσα (σ. 321): οι πρόσφυγες απορροφήθηκαν σε κλάδους στους οποίους κυριαρχούσαν οι μονάδες νάνοι από 1-5 εργάτες.

39. Αίλια Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής, εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα 1989, σ. 179-184. Η σ. θεωρεί ότι η άτυπη οικονομία ενθαρρύνθηκε από την κρατική πολιτική και (σ. 184): «όπως στις τριτοκοσμικές πόλεις, έτσι και στην Αθήνα και τον Πειραιά η άτυπη οικονομία αναπαράγεται πλέον ως βαλβίδα ασφαλείας που θα αποσοβεί τους κοινωνικούς και πολιτικούς κραδασμούς της οικονομικής κρίσης».

40. Renée Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1989, σ. 82-92. Η εμμονή στην ατομική ανεξαρτησία συνδυάζεται με την απασχόληση άλλου μέλους της οικογένειας συνήθως της γυναίκας, στην εξαρτημένη εργασία ώστε να διασφαλιστεί η επιβίωση της οικογένειας. Πρόκειται δηλαδή για ένα είδος προσαρμογής στο οποίο διατηρούνται ισχυρές πολιτισμικές καταβολές.

41. W. A. Lewis, «Economic Development with Unlimited Supplies of Labour», *The Manchester School of Economic And Social Studies*, τ. 22 (1954) σ. 139-191. Βλ. επίσης, H. J. Habakkuk, *American and British Technology in the Nineteenth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 1962. Ο Ν. Σβορώνος, αποδίδει την ταχύτερη εκμηχάνιση

Ωστόσο στην κλασική αντίληψη η οικονομική ανάπτυξη συμβαδίζει με τη συγκεντροποίηση των επιχειρήσεων και την εξαφάνιση των μικρών προς όφελος των μεγάλων που επιτυγχάνουν οικονομίες κλίμακας. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή ήταν και η κλασική μαρξιστική η οποία θεωρούσε τον τομέα της μικρής παραγωγής επιβίωση και νεκρό βάρος προορισμένο να εκλείψει. Αναγκαίος όρος για τη συσσώρευση του κεφαλαίου ήταν η προλεταριοποίηση μέσω της στέρησης των παραγωγών από τα μέσα παραγωγής τους και η υπαγωγή τους στη μισθωτή εργασία⁴².

Νεότερες μελέτες αμφισβήτησαν τις βεβαιότητες αυτές. Υποστηρίχτηκε α) ότι κατά τα μέσα του 19ου αι. στη Βρετανία όχι μόνο δεν υπήρξε μια αυτόματη σχέση ανάμεσα στην εκβιομηχάνιση και στη δημιουργία μεγάλων επιχειρήσεων, αλλά ούτε οι μικρές επιχειρήσεις βρίσκονταν στη διαδικασία εξαφάνισής τους. Αντίθετα οι νέοι βιομηχανικοί κλάδοι συνοδεύτηκαν από ένα πλήθος μικρών επιχειρήσεων οι οποίες στηρίζονταν στους ειδικευμένους τεχνίτες. β) Πως απασχολούνταν πολλοί περισσότεροι ως ευκαιριακοί και μεροκαματιάρηδες εργάτες, παρά στα εργοστάσια. γ) Πως αυξήθηκε η παραγωγικότητα της χειρωνακτικής εργασίας η οποία και έπαιξε σημαντικότερο ρόλο στην παραγωγή πλούτου απ' ότι ο κεφαλαιουχικός εξοπλισμός και δ) πως παρά το γεγονός ότι η τεχνολογία αναμόρφωσε μερικούς κλάδους, άφησε άλλους άθικτους, ενώ και γύρω από τους κλάδους αιχμής δημιούργησε πλήθος μικροεπαγγέλματα⁴³.

Ακόμη και αν η αγγλική περίπτωση θεωρηθεί ιδιόζουσα, και πάλι επιβεβαιώνει την άποψη ότι η προλεταριοποίηση ήταν βέβαια ο κυρίαρχος αλλά όχι ο μόνος τρόπος καπιταλιστικής ανάπτυξης. Υποστηρίχτηκε μάλιστα πως η μικροϊδιοκτητική παραγωγή δεν αποτελούσε απλώς υπό-

στις ΗΠΑ στην έλλειψη εργατικής δύναμης εξαιτίας της απορρόφησής της από τη συνεχή διεύρυνση της αγροτικής εγκατάστασης στα δυτικά, σε σχέση με τη Βρετανία της οποίας οι αργότεροι ρυθμοί εκμηχάνισης όχι μόνο σε σχέση με τις ΗΠΑ αλλά και με την προηγούμενη φάση της εκβιομηχάνισης στην ίδια χώρα αποδίδονται στη σχετική αφθονία του εργατικού δυναμικού. Αλλά και στις δυο περιπτώσεις σημειώνεται μια συνεχώς αυξανόμενη ζήτηση, από την Αυτοκρατορία και το διεθνές εμπόριο στην πρώτη, από τη συνεχή εσωτερική επέκταση στη δεύτερη η οποία απουσιάζει, τηρουμένων των αναλογιών, από τη βαλκανική και την ελληνική οικονομία. Συχνά η συζήτηση για την εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα γίνεται χωρίς να λαβαίνεται υπόψη η διεθνής θέση της χώρας στην παγκόσμια οικονομία.

42. Βλ. για παράδειγμα Karl Kautski, *Η κοινωνική επανάσταση*, μεταφρ. Α. Σκουριώτη, Αθήνα, Παπαζήσης, 1985, σ. 95.

43. Raphael Samuel, «Workshop of the World: Steam Power and Hand Technology in Mid-Victorian Britain», *History Workshop* 3 (1977), σ. 6-72 και Gareth Stedman Jones, «The mid-century crisis and the 1848 Revolutions» *Theory and Society*, τ. 12, αρ. αρ. 4 (1983), σ. 505-519.

λειμμα προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής αλλά συνδέθηκε με τον αναδυόμενο καπιταλισμό με νέους τρόπους, απορροφώντας ένα μέρος της συσσώρευσης ή μπαίνοντας σε ιεραρχικές σχέσεις κατά τις οποίες η υποταγή της εργασίας στο κεφάλαιο δεν επιτεύχθηκε μέσω της άμεσης εξάρτησης της εργασίας, αλλά έμμεσα, μέσω του ελέγχου των πρώτων υλών και των τιμών, των πιστώσεων κ.λπ. Στην τελευταία αυτή περίπτωση επρόκειτο συνήθως για την οικογενειακή εργασία η οποία υπόκειτο συλλογικά στις πιέσεις της αγοράς ενώ με τη σειρά της επέβαλε εξαρτήσεις και η ίδια, συνήθως στα θήλα και ανήλικα μέλη της⁴⁴.

Ο τομέας αυτός, υποστήριξε η αμερικάνικη σχολή του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος, δεν υπήρξε απλώς ένας εναλλακτικός τρόπος συσσώρευσης, αλλά το απαραίτητο συμπλήρωμα στον καπιταλιστικό τομέα που στηρίζεται στη μισθωτή εργασία. Σύμφωνα με τη σχολή αυτή η γενίκευση της μισθωτής εργασίας δεν ήταν το καθοριστικό χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αλλά μάλλον μια συχνή και αναπτυσσόμενη συνέπεια της ανάπτυξής του. Η ύπαρξη μιας πολλαπλότητας μορφών εργασίας τον είχε συνοδεύσει από τη γέννησή του σαν αιτία και αποτέλεσμα. Εφόσον η μισθωτή εργασία όταν αναπαράγεται εξ' ολοκλήρου από το μισθό της είναι ο πιο δαπανηρός τρόπος εργασίας, υπήρχε πάντοτε η ανάγκη διατήρησης ενός τομέα εντός του οποίου η εργατική δύναμη θα αναπαραγόταν και θα συντηρούνταν με χαμηλότερο κόστος εξ' αιτίας της χρησιμοποίησης «αόρατης» και απλήρωτης εργασίας. Η σχολή αυτή μεταθέτει την εστία προσοχής της στην οικογένεια, σε μια κοινωνική δομή δηλαδή, στην οποία συγκεντρώνονταν τα εισοδήματα πολλαπλών δραστηριοτήτων όπως το λιανεμπόριο, η αυτοαπασχόληση, η μισθωτή εργασία, η εργασία των παιδιών, η εν μέρει αγροτική ενασχόληση κ.ο.κ.⁴⁵. Μέσω της στήριξης στην οικογένεια με αυτές τις πολλαπλές δραστηριότητες η μισθωτή εργασία είναι δυνατόν να αμείβεται κάτω από το κόστος της αναπαραγωγής της και ακόμη να συντηρείται στις ηλικίες και στις εποχές που δεν απασχολείται.

Ο τομέας αυτός της μη μισθωτής εργασίας είναι διαδεδομένος τόσο στις χώρες της περιφέρειας, όσο και στις χώρες του κέντρου. Η διαφορά

44. Ronald Aminzade, «Reinterpreting capitalist industrialisation: a study of nineteenth-century France», *Social History*, τ. 9, αρ. 3 (1984), σ. 329-350.

45. Χρησιμοποιείται ο όρος «household», «ganze Haus», που θα μπορούσε να αποδοθεί με τη λέξη «Οίκος» στην αρχαία ελληνική της σημασία, ως δομική μονάδα εργασίας, κατανάλωσης και αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, δηλαδή ως κοινό ταμείο συγκέντρωσης εισοδημάτων, συλλογικής παραγωγής μέρους των μέσων επιβίωσης (π.χ. στέγη, και κατανάλωσης. Εν χρήσει και ο όρος «νοικοκυριό».

ανάμεσα στις δύο ζώνες δεν είναι μόνο ποσοτική. Στην περιφέρεια η οικογενειακή παραγωγή, το μικρεμπόριο, η προσφορά προσωπικών υπηρεσιών και η παραγωγή των μέσων επιβίωσης αποτελεί συμπλήρωμα και υποκατάστατο της μισθωτής εργασίας. Στις χώρες του κέντρου αντίθετα το εισόδημα από τη μισθωτή εργασία συμπληρώνεται με την είσοδο περισσοτέρων μελών της οικογένειας πάλι στη μισθωτή, έστω και ακανόνιστη ή εκτός θεσμικής προστασίας, εργασία. Οι δραστηριότητες της οικογένειας δηλ. αποτελούν στις χώρες αυτές προέκταση των ανταλλαγών που πραγματοποιούνται στην αγορά, σε σχέση με τις χώρες της περιφέρειας στις οποίες αποτελούν υποκατάστατο της αγοράς (ή, θα μπορούσε να προστεθεί, πραγματοποιούνται μεν στην αγορά αλλά σε μια υπάλληλη αγορά)⁴⁶.

Αυτή η μετατόπιση της οπτικής από την επιχείρηση στην οικογενειακή μονάδα είναι σημαντική για να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο εξελίχθηκε η ιστορία της εργασίας στην Ελλάδα και μπορούμε να τη χρησιμοποιήσουμε σε μια σειρά υποθέσεις:

1. Η μικρή παραγωγή δεν αποτελεί προέκταση της μεγάλης παραγωγής αλλά ένα συμπληρωματικό τρόπο για να επιβιώσουν οι οικογενειακές μονάδες που μετακόμισαν από την ύπαιθρο ή οι προσφυγικές. Στο χωριό, η μισθωτή εργασία των ξενιτεμένων μπορούσε να συμπληρώνει το εισόδημα της οικογένειας ανάμεσα στις άλλες πηγές από τη γεωργία, την κτηνοτροφία, την τροφουσυλλογή, τα αγώγια ή από αγροτικά ημερομίσθια. Μετά τη μεταφορά στην πόλη — και εδώ είναι ζητούμενο πότε και γιατί — η οικονομική λειτουργία της οικογένειας δεν εξέλειπε αλλά προσαρμόστηκε στο νέο περιβάλλον διατηρώντας το αγροτικό εισόδημα, εξαρτώμενη περισσότερο από τη μισθωτή εργασία, και αναπτύσσοντας παράλληλες δραστηριότητες. Η διατήρηση των λειτουργιών της οικογενειακής οικονομίας σήμαινε θεωρητικά την εγκαθίδρυση και τη λειτουργία ενός μηχανισμού ρύθμισης της προσφοράς εργασίας δίπλα σ' αυτόν της αγοράς. Η οικογένεια μπορούσε να προσφέρει σε χθαμαλούς καιρούς απεριόριστη εργασία, εξαρτημένη ή αυτοαπασχολούμενη, ανεξάρτητα από το κόστος αναπαραγωγής της, δηλαδή με άπειρη ελαστικότητα. Αντίθετα σε καιρούς που ευημερούσε περιέστελλε τη διαθέσιμη ποσότητα εργασίας⁴⁷.

46. Οι αναλύσεις αυτές έχουν συγκεντρωθεί στον τόμο Joan Smith, Immanuel Wallerstein, Hans-Dieter Evers (εκδ.), *Households and the World-Economy, Exploration in the World Economy: Publications of the Fernand Braudel Center*, t. 3, Beverly Hills 1984. Μια συνοπτική παρουσίαση: Randall McGuire, Joan Smith, William Martin, «Patterns of Household Structures and the World Economy», *Review*, 10, ap. 1 (1986), σ. 75-97.

47. Hans Medick, «The proto-industrial family economy: the structural function of household and family during the transition from peasant society to industrial capitalism» *Social History*, τ. 1-2 (1976-1977), σ. 291-315. Γυρεύοντας συγκρίσεις, αναλογίες και ανα-

Από την άποψη αυτή τα μικρά εργαστήρια και η βιοτεχνία, το λιανικό και πλανόδιο εμπόριο, οι εργαζόμενοι δι' εαυτόν, οι εποχιακοί και οι ημερομίσθιοι εργάτες, καθώς επίσης οι γυναίκες που παίρνουν δουλειά στο σπίτι ανήκουν σε ένα κοινό κοινωνικό μόρφωμα με συστατικές μονάδες, όχι τις επιχειρήσεις ούτε τα άτομα, αλλά τις οικογένειες οι οποίες συγκεντρώνουν εισοδήματα από περισσότερες από μία από αυτές τις δραστηριότητες. Αν υπάρχει, και ασφαλώς υπάρχει, διαβάθμιση δε θα την αναζητήσουμε στις επαγγελματικές κατηγορίες των μελών τους, αλλά στα επίπεδα των οικογενειακών εισοδημάτων, στην κανονική ή ακανόνιστη ροή τους, στο επίπεδο της κατοικίας και της κατανάλωσης.

2. Η ύπαρξη του κοινωνικού αυτού μορφώματος δε δεσμεύει την προσφορά εργατικής δύναμης, αλλά αντίθετα παρέχει την πρόσθετη δυνατότητα να προσφέρεται εποχιακά και ακανόνιστα. Αποτελεί μάλιστα ένα συνοδευτικό φαινόμενο της μισθωτής εργασίας και διευρύνεται μαζί της. Η αγροτική έξοδος (ή καλύτερα η αγροτική είσοδος στις πόλεις) μπορεί έτσι να υπαχθεί σε μια περιοδολόγηση με κριτήριο τότε γίνεται η μεταφορά του κέντρου βάρους της οικογένειας από το χωριό στην πόλη. Είναι άραγε αυτή η μεταφορά που δίνει ώθηση στη μικροϊδιοκτητική παραγωγή μετασχηματίζοντας τις αγροτικές οικογενειακές δραστηριότητες σε αστικές;

3. Δε διαμορφώνει υψηλά επίπεδα αμοιβής της εργασίας αλλά αντίθετα τα μέλη της οικογένειας είναι δυνατό να εργάζονται, για μικρά ή μεγάλα διαστήματα, με αμοιβές που βρίσκονται κάτω από τις ανάγκες της επιβίωσής τους ή που δεν καλύπτουν την οικογενειακή επιβίωση. Η διαφορά αυτή μπορεί να φανεί από την απόσταση ανάμεσα στους μισθούς και στο κόστος επιβίωσης μιας οικογένειας.

Το 1914 σύμφωνα με μια έρευνα της επιθεώρησης εργασίας ο μέσος όρος των μισθών ενός εργάτη που εργαζόταν 188 ημέρες ετησίως βρισκόταν κάτω από το ποσό που χρειαζόταν μια τετραμελής οικογένεια για να ζήσει, κατά 33% στην Αθήνα και κατά 29% στον Πειραιά⁴⁸.

Σε μια άλλη έρευνα που διεξήχθη το 1930 από τη Γενική Στατιστική Υπηρεσία, σε ένα δείγμα 475 εργατικών οικογενειών, η κατώτερη μισθολογική ομάδα που αποτελούνταν από το 17,8% του συνόλου, πραγματοποιούσε

λύσεις για την ελληνική περίπτωση δεν θα πρέπει να σταθούμε στις παράλληλες σύγχρονες ιστορίες των άλλων βιομηχανικών χωρών αλλά να πάμε είτε στο προβιομηχανικό τους παρελθόν είτε στις σύγχρονες ιστορίες χωρών του τρίτου κόσμου. Βεβαίως οι δύο περιπτώσεις έχουν διαφορές που προέρχονται από το διαφορετικό ρόλο της παγκόσμιας οικονομίας σε κάθε περίπτωση.

48. Υπολογισμοί σε στοιχεία που παραθέτει ο Ιωάννης Πίντος, Τα αίτια και αι διακυμάνσεις της ανεργίας εν Ελλάδι. Αθήνα 1934, σ. 81, από ανέκδοτη μελέτη του επιθεωρητή εργασίας Ιωάννη Αναπλιώτη.

μισθούς οι οποίοι υπολείπονταν από τις προβλεπόμενες μηνιαίες δαπάνες κάθε οικογένειας αυτής της κατηγορίας, κατά 45,6%. Η αμέσως ανώτερη μισθολογική ομάδα που αποτελούνταν από το 50,9% των οικογενειών υπολείπονταν κατά 8,12%. Μόνο το 31,3% των οικογενειών που ανήκαν στις ανώτερες μισθολογικά ομάδες κάλυπταν τα έξοδά τους από την αμοιβή της εργασίας τους⁴⁹.

Η οικογένεια μπορούσε να καλύπτει τη διαφορά αυτή με διάφορους συνδυασμούς: με την εργασία των παιδιών, καταφεύγοντας στους πόρους που προέρχονταν από τους οικογενειακούς δεσμούς με το χωριό, σε δεύτερο επάγγελμα — πλανόδιο ή ευκαιριακό, — καταναλώνοντας σε μια δευτερεύουσα αγορά στις πόλεις που πάλι αυτός ο τομέας συντηρούσε. Και βεβαίως με τον υποσιτισμό.

«Ο έλλην εργάτης διαιτάται κατά κανόνα πολύ χειρότερα του συναδέλφου του των λοιπών προηγμένων ευρωπαϊκών κρατών. Η κατοικία του είναι συνήθως ανθυγιεινή και εστερημένη οιασδήποτε αναπαύσεως. Η ενδυμασία του είναι πενιχρά. Μάλλινα ενδύματα δεν έχουν πάντοτε οι εργάται, έχοντες συνήθως ως κύριον εσωτερικόν ένδυμα φανέλλαν και ως εξωτερικόν περιβολήν εκ βαμβακερού υφάσματος»⁵⁰. Στη μελέτη τους «Περί του κόστους επαρκούς διατροφής πτωχών οικογενειών»⁵¹ οι καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών Γεώργιος Ιωακείμογλου και Γεώργιος Λογαράς, κατήρτισαν ένα ενδεικτικό — το φθηνότερο δυνατό αλλά επαρκές — σιτηρέσιο για μια οικογένεια με τρία ανήλικα [το 12% των εργατών είχαν τρία και περισσότερα παιδιά] και υπολόγισαν το κόστος του, για το έτος 1934, σε 449 δρχ. εβδομαδιαίως ή 1796 μηνιαίως. Το κόστος αυτό πόλιν καλυπτόταν από ένα μέσο ανδρικό εργατικό μισθό που κυμαινόταν τη χρονιά αυτή γύρω στις 75 δρχ., υπό τον όρο ότι η απασχόληση θα ήταν συνεχής, πράγμα σπάνιο για την εποχή⁵². «Είναι όμως φανερόν, προσθέτει η έκθεση, ότι εις το ποσόν τούτον θα πρέπει να προστεθή κονδύλιον γάλακτος και άλλων σιτίων μεγαλύτερου κόστους με σχετικώς μεγαλύτεραν περιεκτικότητα εις λεύκωμα α' τάξεως πράγμα το οποίον συνεπάγεται μεγαλύτεραν δαπάνην». «Εκ του γεγονότος ότι υπήρχον υπάλληλοι με μισθόν 1500 δρχ. μηνιαίως,

49. Υπολογισμοί με βάση στοιχεία που παραθέτει ο Περικλής Ρεδιάδης, «Αι συνθήκαι των εργατικών τάξεων εν Ελλάδι και ο νόμος του Engel», Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών, τ. 13 (1933), σ. 263-273. Βλ. επίσης Κλαδάς, *ό.π.*, σ. 30-32.

50. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 98.

51. Ιατρικά Αθήναι, τ. 7 (1934), σ. 1-9.

52. Σύγκρινε με τους πίνακες που παραθέτει ο Ρηγίνος, *ό.π.*, σ. 38-57. Το 54% όμως των εργατών βρίσκονταν κάτω από το μέσο όρο, βλ. Emil Schoenbaum, Έκθεσις οικονομική και μαθηματική επί του σχεδίου νόμου «Περί Κοινωνικών Ασφαλίσεων», Αθήνα 1931, σ. 68-69.

σχολίαζαν αργότερα, σαφώς προκύπτει ότι το εισόδημα ουδόλως επήρκει δια να καλύψει στοιχειώδεις ανάγκες της οικογένειας πτωχού υπαλλήλου, μικροεπαγγελματίου κ.λπ.). Το αυτό ισχύει και δι' άλλας πτωχάς τάξεις (εργάτου κ.λπ.). Το ανεπαρκές εισόδημα άγει εις βλάβην της υγείας»⁵³. Σύμφωνα με μελέτη του Νικολάου Πράτσικα, στις πιο καλοπληρωμένες εργατικές ομάδες (εισπράκτορες και κλητήρες της Εθνικής Τράπεζας, σιδηροδρομικούς, εργάτες ηλεκροκίνησης και φωταερίου, ταχυδρομικών υπαλλήλων και εμποροϋπαλλήλων) η τροφή κάλυπτε το 54% του μισθού⁵⁴.

Μια άλλη πλευρά του υποσιτισμού ήταν η ποιότητα της καταναλισκόμενης τροφής. Η συνηθισμένη σύνθεση της διατροφής περιείχε άφθονη σχετικώς ποσότητα άρτου η οποία, σύμφωνα με τον Πράτσικα, «από της απόψεως διαιτητικής της αξίας και της εις στοιχεία θρέψεως αποδόσεώς της, θ' αναγκασθώμεν μετά λύπης να βεβαιώσωμεν ταύτην ως ηλαττωμένην»⁵⁵. Στο υπόμνημά του προς την Επιτροπή Υγεινής της ΚΤΕ, ο Διευθυντής υγειονομικών υπηρεσιών Νικόλαος Μακρίδης έγραφε «περί της, λόγω ακριβείας του βίου, ανεπαρκούς εις ποσότητα και ποιότητα διαθρέψεως των κατωτέρων ιδία κοινωνικών τάξεων και της υπ' αυτών χρησιμοποίησεως ως τροφών και σιτίων νοθευμένων ουσιών, δια τον πραγματικόν και προληπτικόν έλεγchon των οποίων ουδεμία λαμβάνεται θετική πρόνοια»⁵⁶.

Η ποιότητα της διατροφής, όπως και των άλλων προϊόντων που καταναλώναν τα φτωχά στρώματα, θέτει με τη σειρά της ένα άλλο σημαντικό πρόβλημα: τη λειτουργία της παράλληλης αγοράς η οποία προσέφερε φθηνότερες υπηρεσίες και προϊόντα, δεύτερης διαλογής και προσαρμοσμένα στις ανάγκες του κύκλου της φτώχειας που απευθυνόταν, διαμορφώνοντας έτσι τους όρους μείωσης του κόστους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης⁵⁷. Πρόκειται για ένα δυϊσμό της αγοράς γνωστό και από όμοια φαινόμενα που έγιναν αντικείμενο έρευνας σε σύγχρονες πόλεις του τρίτου κόσμου, ιδιαίτερα αφρικανικές⁵⁸. Σ' αυτή την παράλληλη αγορά θα πρέπει να αναζητή-

53. Γ. Ιωακείμογλου και Γ. Λογαράς, «Συμβολή εις την μελέτην της διατροφής του ελληνικού λαού», Αρχείον Ιατρικών Επιστημών, τ. 1. τχ. 7 (Μάιος 1946), σ. 147-149.

54. Ν. Πράτσικας, Έρευναι περί της ακριβείας της ζωής και της κινήσεως των τιμών εν Αθήναις κατά τα έτη 1923-1927, Αθήνα 1927, σ. 12-13.

55. Στο ίδιο, σ. 19.

56. Νικόλαος Μακρίδης, Αι υπηρεσίαι υγεινής εν Ελλάδι, Αθήνα 1934, σ. 69.

57. Ακραίες μορφές αυτής της παράλληλης αγοράς είναι το «μπαγιατοπάζαρο» όπου πωλούνταν μπαγιατίτικη τροφή φθηνότερα. Για την Αθήνα: Κωνσταντίνος Βοβολίνης, Το χρονικόν του «Παρνασσού» (1865-1950), Αθήνα 1951, σ. 326. Για το Βόλο: εφ. Τύπος, 23 Νοεμβρίου 1902.

58. Βλ. Bill Freund, The African Worker, Cambridge University Press, 1988, σ. 36-37.

σουμε λ.χ. τον οικονομικό ρόλο των πλανόδιων επαγγελματιών ή ακόμη και την πληθώρα των μικροκαταστημάτων⁵⁹.

«Το κράτος εφ' όσον δια πολλούς λόγους αδυνατεί να καταργήσει ή να περιορίσει το επάγγελμα τούτο, δύναται παρακολουθούν, καθοδηγούν και ελέγχον τους διαφόρους πλανοδίους ή ισταμένους μικρεμπόρους ν' αντιδράσει σοβαρώς εις την άπληστον και κατά προοδευτικήν κλίμακα βαίνουσαν αισχροκέρδειαν μεγάλου μέρους των μονίμων και εγκατεστημένων εμπόρων»⁶⁰.

Φτάνουμε δηλαδή από έναν άλλο δρόμο στην ίδια ανώνυμη κατηγορία. Δεν θα πρέπει όμως να βιαστούμε να γενικεύσουμε. Οι κατηγοριοποιήσεις και οι θεωρητικές προσεγγίσεις είναι απαραίτητες για να καταλάβουμε. Δεν πρέπει όμως να ξεχνούμε πως αποτελούν αφαιρέσεις από την πραγματικότητα η οποία έχει πάντοτε πολλές παραμέτρους και προπαντός αποχρώσεις στις μεταβάσεις από τη μία κατηγορία στην άλλη. Η παράλληλη αγορά και όσοι σύχναζαν εκεί σαν πωλητές και αγοραστές ήταν βέβαια μια προέκταση της οικονομίας της επιβίωσης αλλά και ένας καπιταλισμός κάτω από τον καπιταλισμό.

5. Εργατική δύναμη και εργατική τάξη

Ο συσχετισμός της προέλευσης και της συνείδησης των εργατών είναι επίσης ένα ζήτημα με πολλαπλές δυνατότητες ερμηνείας. Παλαιότερα υποστηριζόταν πως το αγροτικό περιβάλλον εκβάλλει στη δημιουργία μιας συντηρητικής εργατικής τάξης. Νεότερες εργασίες έδειξαν αντίθετα ότι μεγαλύτερο ριζοσπαστισμό έδειξαν εργάτες που είχαν αποκοπεί πρόσφατα από το αγροτικό τους περιβάλλον και μετανάστες, παρά εκείνοι που προέρχονταν από τις πόλεις με τη βιομηχανική παράδοση του τύπου που αναπτύχθηκε το 19ο αιώνα⁶¹. Ριζοσπαστισμός και προσκόλληση στη συντήρηση ό-

59. Σύμφωνα με τον Κλαδά (ό.π., σ. 13) σε 142 άρρενες Αθηναίους αντιστοιχούσε ένα καφενείο και σε 283 κατοίκους ένα παντοπωλείο.

60. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Εκθέσεις Διαχειριστικών ελέγχων, Αθήνα 1929, σ. 9.

61. Για την πρώτη άποψη: M. Mann, *Consciousness and Action Among the Western Working Class*, Οξφόρδη, Macmillan 1973. Για τη δεύτερη, J. C. Leggett, *Class, Race and Politics*, Oxford University Press 1968. Για την περίπτωση των ευρωπαϊών μεταναστών στις ΗΠΑ: Herbert Gutman, «Work, Culture and Society in Industrializing America, 1815-1919» *American Historical Review*, τ. 78 (1973), σ. 531-558. Ο Ν. Σβορώνος που ενδιαφέρεται για τις πολιτισμικές πηγές της εργατικής αντίστασης, υποστηρίζει πως προήλθαν από τις εθνικές κουλτούρες των μεταναστών. Τέλος για την περίπτωση της Ρωσίας πριν το 1917: Robert Eugene Johnson, *Peasant and Proletarian. The Working Class of Moscow in the Late Nineteenth Century*, New Jersey, Leicester University Press, 1979.

μως αποτελούν έννοιες που πρέπει να αποσαφηνιστούν και ενδεχομένως να επαναπροσδιοριστούν. Συχνά η προσκόλληση στη συντήρηση, η οποία κατανοείται διαφορετικά από κάθε κοινωνική ομάδα, προξενεί ριζοσπαστικές εμβολές⁶².

Η εικόνα της εργατικής τάξης δεν μπορεί να προκύψει μέσα από μια στατιστική που μας δίνει τη στιγμιαία εικόνα μιας κοινωνίας. Πρώτο γιατί η έννοια τάξη αποτελεί μια ιστορική κατηγορία και επομένως για να γίνει αντιληπτή χρειάζεται η διάσταση του χρόνου, και δεύτερο γιατί η σχέση με τα μέσα παραγωγής, που οι μετρήσεις μπορούν να δείξουν, αποτελεί βέβαια μια πηγή κοινωνικών προσδιορισμών, αλλά λειτουργεί ως μήτρα που προσδιορίζει αρνητικά τις δυνατότητες συμπεριφορών. Τι οι άνθρωποι δεν μπορούν να κάνουν, παρά τι μπορούν.

Ο σχηματισμός μιας τάξης είναι μια διαρκής διαδικασία. Καθώς οι καπιταλιστικές σχέσεις διεισδύουν σε μια κοινωνία, οι σχέσεις παραγωγής συνεχώς αναδομούνται εμπεριέχοντας ή απορρίπτοντας, σε κάθε νέα φάση, τις προηγούμενες. Οι τάσεις επομένως συγκρότησης σε τάξη συμβαδίζουν με τις τάσεις αποδιάρθρωσής της. Εξάλλου το πολιτικό και ιδεολογικό πλαίσιο αλλάζει και στρώματα και κοινωνικές ομάδες συνεχώς ανασχηματίζονται, καθώς πολλαπλοί παράγοντες γυρεύουν να ομαδοποιήσουν τους ανθρώπους γύρω από διαφορετικές ταυτότητες, πολιτικές, εθνικές, θρησκευτικές κ.λπ. Οι τάξεις επομένως ως ιστορικοί παράγοντες αποτελούν το αποτέλεσμα των αγώνων που δομούνται από την ολότητα των οικονομικών, των πολιτικών και των πολιτισμικών σχέσεων. Χρειάζονται κατά συνέπεια χρόνο για να αναπτυχθούν και να εκδηλωθούν.

Εξάλλου, οι δυνάμεις συγκρότησης και αποδιάρθρωσης μιας τάξης, ή ενσωμάτωσής της σε άλλα σύνολα, δρουν ταυτόχρονα με τη μορφή ανταγωνιστικών ιδεολογιών και πολιτικών πρακτικών και θεσμών. Χρειάζεται επο-

Ο Ν. Σβορώνος διερευνά τους λόγους της ριζοσπαστικότητας των πρώτης γενιάς εργατών οι οποίοι δεν είχαν αποκοπεί ακόμη από το χωριό. Την αποδίδει στους διπλούς δεσμούς με την πόλη και το χωριό. Και για τους δυο συγγραφείς οι δεσμοί των συντοπιτών ή των ομοεθνών, με το χωριό ή την εθνική κουλτούρα αποτελούσαν τις απαραίτητες πηγές αλληλεγγύης για τη στήριξη της εργατικής αντίστασης. Παρόμοια διαπραγμάτευση για μια προσφυγική συνοικία του Πειραιά, από τη Hirschson, *Heirs of the Greek Catastrophe*, σ.π. Σύμφωνα με τον Ε. J. Hobsbawm, «Class consciousness in History», στο Istvan Meszaros (εκδ.), *Aspects of History and Class Consciousness*, Λονδίνο, Routledge & Kegan Paul, 1971, σ. 5-21, πρέπει να διακρίνουμε τις διαβαθμίσεις αυτής της συνείδησης.

62. Ιδιαίτερα στις αγροτικές κοινωνίες, βλ. Ε. J. Hobsbawm, «Prepolitical movements in modern politics» στον τόμο που επιμελήθηκε ο Alkis Kontos, *Powers, Possessions and Freedom*, Toronto University Press, 1979, σ. 89-106 και Eric Wolf, *Peasant Wars of the Twentieth Century*, Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1973, σ. 276-302.

μένως να λάβουμε υπόψη μας τους απεργιακούς και συνδικαλιστικούς αγώνες της περιόδου, την εργατική νομοθεσία και την κρατική παρέμβαση, το χαρακτήρα των πολιτικών οργανώσεων και ιδεολογιών που ανταγωνίζονταν για να αποκτήσουν επιρροή ανάμεσα στα εργατικά στρώματα⁶³. Κάθε ένας από αυτούς τους παράγοντες χρησιμοποιούσε μια γλώσσα η οποία είτε ήταν διαποτισμένη και βασιζόταν σε μια ταξική αντίληψη της κοινωνίας είτε αποσκοπούσε να τη διαλύσει και να την αναγάγει σε άλλου τύπου διαρθρωτική λογική. Με τη δράση του δημιουργούσε συσπειρώσεις ή αντισυσπειρώσεις ταξικού ή ανταγωνιστικού της έννοιας τάξη τύπου. Αν όμως αναζητήσουμε τα ιδιαίτερα ιδεολογικά χαρακτηριστικά της μεσοπολεμικής εποχής και όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και διεθνώς, τότε ένα από τα κυριότερα αποτελεί η διάδοση μιας γλώσσας κοινωνικής τάξης και πάλης των τάξεων. Μιας γλώσσας η οποία ενσωματώθηκε αφενός στην κουλτούρα και τις συμπεριφορές των εργατών και των λαϊκών στρωμάτων που τους περιέβαλλαν, αυτονομήθηκε αφετέρου ως πολιτική ιδεολογία κάλυψης νέων κοινωνικών κυριαρχιών. Η μεταλλαγή αυτή (και η συνακόλουθη αμφισημία) θέτει ζητήματα μεθόδου και ορολογίας. Η κατάρρευση λ.χ. της ταξικής γλώσσας ως ιδεολογικού συστήματος επιβολής θα συμπαρασύρει και τη χρήση της έννοιας τάξη ως αναλυτικού μεθοδολογικού εργαλείου;

Αν όμως δεν παραιτηθούμε από κάθε προσπάθεια αναγωγής σε έννοιες και κατηγορίες και κρατήσουμε την τάξη, τότε ποια είναι η σχέση της με την εργατική δύναμη;

Η συγκρότηση ή όχι των εργατών σε τάξη, μέσω της συνείδησης και των συλλογικών συμπεριφορών τους, δεν είναι αδιάφορη για τη διαθεσιμότητά τους ως εργατικής δύναμης. Καθορίζει τις προσδοκίες τους, που με τη σειρά τους επηρεάζουν την προσφορά εργατικής δύναμης και τον τρόπο συμμετοχής τους στις οικονομικές διαδικασίες, στην αγορά εργασίας. Εργατική δύναμη και εργατική τάξη αποτελούν επομένως δύο κατηγορίες διαφορετικές αλλά σε αλληλεξάρτηση. Η αλληλεξάρτηση αυτή επιβάλλει πολλαπλές προσεγγίσεις, και ακόμη αναδεικνύει το αντικείμενο μελέτης ως προνομιακό πεδίο συνάντησης της οικονομικής ιστορίας, της κοινωνι-

63. Βλ. τις παρατηρήσεις για το χαρακτήρα της νομικής ιδεολογίας και τις συνέπειές της στις σχέσεις άνισης ανταλλαγής στο άρθρο του Γεωργίου Λεονταρίτη, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-1920» στον τ. Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του, Αθήνα 1980, σ. 49-84, ιδιαίτερα σ. 81.

κής ανθρωπολογίας, της ιστορίας των ιδεών, των νοοτροπιών, και της πολιτικής⁶⁴.

64. Από την πλούσια βιβλιογραφία και τις κοινωνικές τάξεις θα αναφερθώ επιλεκτικά στις πηγές της άποψης που παρουσιάζεται εδώ: Εκτός από τον E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, Penguin books, 1981, ιδιαίτερα σ. 9., βλ. Adam Przeworski, «Proletariat into Class: The Process of Class Formation», στο έργο του *Capitalism and Social Democracy*, Cambridge και Παρίσι, 1985 σ. 47-92, Charles Sabel, *Work and Politics*, Cambridge 1982 και Craig Litter. *The Development of the Labour Process in Capitalist Societies*, Λονδίνο 1982.